

SZEMLE

ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL*

A kötet első tanulmánycsoportját az oktatás- és tudománytörténet alkotja. Precíz alapossággal fejt fel Mályusz Elemér a Zsigmond-kori budai egyetem alapításának és működésének szálait, Klaniczay Tibor pedig átfogóan elemzi Mohács előtti felsőoktatásunk törtéreljét. Egybecsengő véleményük: kérészeletű egyetemeink aktuálpolitikai érdekek függvényei voltak, s ennek máig ható következményként így lettünk a „zsenik és dilettánsok országa”. Sokrétű tudományos aprómunkával tárja fel Mészáros István XV. századi polgárságunk tananyagbeli rétegeigényeit, a városi magániskolák keletkezésének, funkcionálásának mechanizmusát. Középkori könyvtári katalógusainkat vallatja meg Csapodi Csaba, hogy sok analógiával kiderítse az egyes tételek mögött rejlő tényleges könyvanyagot. Témáját jól kiegészítik Mezey László eredményei, aki a patrisztika és skolasztika hazai jelentkezésének történetét vázolvá legalább fél tucat olyan tudományos műre hívja fel a figyelmet, amelyeknek töredékei későbbi munkák kötetstábláiból kerültek elő. A szerző megvilágítja azokat a hazai feltételeket is, amelyek miatt nem alakulhatott ki korai magyar, „a Schola tanítását egyedülálló tekintéllyel terjesztő egyetem”. Megállapításaira szinte rimel Ernst Werner magvas summázata, aki meggyőzően bizonyítja, hogy Nyugat-Európa gazdasági-társadalmi fejlődése talaján szükségszerűen alakult ki a skolasztika. (E tanulmányok azt is érthetővé teszik, hogy a XIII. századi veszprémi iskola — ahol „prout Parisiis in Francia”: kiváló tudósok adták elő a jogot — miért nem vált egyetemmé.)

Anonymous társadalmi szemléletének problematikáját Györfly György veti fel ismét. Bevezetőjében megdorgálja azokat, akik IV. Béla jegyzőjének tartják a Névtelent, de „elmulasztják a fáradságos munka újbóli elvégzését, minden társadalomtörténeti jelenség szisztematikus összevetését a teljes okleveles anyaggal”. Itt a recenzens is behúzhatná a nyakát, hiszen másfél évtizede egy tanulmányban,

* (Szerk.: Székely György) Bp. 1984. Akadémiai K. 479 p. — Memoria Saecolorum Hungariae (szerk.: V. Kovács Sándor) 4.

majd több vitaülésen maga is lándzsát tört IV. Béla mellett. Mire alapozva? A kódex írásképe IV. Béla kancelláriájára utal; a diplomatikai és terminológiai érvek jelentős hányada — statisztikai összevetések nélkül is úgy tűnik — megáll a XIII. század második felében; a kunok szerepeltetése (a hunok elhallgatása mellett) célzatos lehet; a *Moglout* *genus* érdekképviselete szemet szűrő; a Szentlélek kiemelt szerepeltetése a kolduló rendekre jellemző, s csak III. Endre törvényeiben jó elő hasonlóképp (*Enchiridion*, 191—192); a sztyeppi vándorlás útvonala Julianus előtt így aligha lehetett ismert; a honfoglalás eseménysora néhol kísértetiesen egyezik a tatárjárásával stb. A teljes okleveles anyag felhasználása nélkül is feltűnt, hogy ez idő tájt megszaporodtak az „*effusione sanguinum*” küzdő vitézek, a határozatokat „*habito consilio*” hozzák, ellenségeink „*in Hungariam manu valida introverunt*” etc. (Szentpétery: Középkori okl. szövé. 50—53). Az ún. kun-törvények kapcsán feltételezhető, hogy a „*septem generationes Comanorum*”, valamint az „*omnes domini et nobiles . . . ac populi*” hierarchiája (*Enchiridion*, 178—183) mintát adhatott P. mester számára a honfoglaló magyarság társadalomképének megformálásához. IV. Béla és V. István ifjabb király 1266. márciusi egyezségét „*principales persone*” szavolták, de ezek még nem főurak, hanem tényleges uralkodó dinasztiai tagjai (AUO 3, 128). Az ország hatalmasai csak IV. Béla halála után (akinek egyik oklevelére IV. László többször is így hivatkozik: „*privilegium avi nostri regis Bele bone memorie*” — FCD 5: 2, 249) szemtelenedtek el anynyira, hogy pl. büntetlenül lekaszabolták a királyi család egyik sarját, megverték, fogságra vetették az uralkodót stb. Felhívtam a figyelmet egy csodálatos anathemára is, amelyet 1269-ben Michael filius Petri de genere Chak számára kiadott oklevélben, feltehetőleg a szentmise lépcsőimájának közgyónása felhasználásával fogalmaztak meg. Itt együtt szerepelnek az anonymusi „*sancti reges et duces*” — István, Imre, László és Erzsébet — is. (FCD 4: 3, 493) És még sorolhatnám az érveket. De miért hozakodom ezzel itt ismét elő? Azért, mert időközben egy ifjú Anonymus-kutató, Juhász Erzsébet — Karácsonyi Béla tanítványa — elkövette az említett „fáradtságos munka újbóli elvégzését”, a gesta IV. Béla és IV. László okleveleinek teljes összevetését, és arra a megállapításra jutott, hogy az eddig felhozott érvek alapján IV. Béla nem zárható ki a számításba vehető „jó emlékü Bélák” sorából. Ez az eredmény pedig mindenképp megköveteli az Anonymus-konceptiók újragondolását.

Érdekes színtöltőt képezik a kötetnek az olyan szellemi áramlatokat bemutató tanulmányok, amelyek hatással lehettek a honi változásokra is. Süpek Ottó a francia nemzeti nyelvű irodalom első termékeiben jelentkező istenszerelem (*amor Dei*) témát tárja elénk magával ragadó stílusban, Szabics Imre pedig a XII—XIII. századi

francia költészet művészi alkotóelveit taglalja a művek teljes formai megvalósulásában. Ide sorolnám még Székely György érdekesítő fejtegetését is az ószövegségi szentírásnak a husziták tanaira, szervezkedési elveire és formáira gyakorolt rendkívüli hatásáról. A szerzők szemmel láthatólag óvakodnak attól, hogy olcsó hatásvadászatként utaljanak témáik magyar szórványadataira, magam azonban mégis hiányoltam pl. a hazánkban is megfordult trubadúrok, Peire Vidal vagy Gaucelm Faidit neve, illetve a Bábolna-hegyi tábor megemlégtetését.

A kötetben öröndetesen nagy teret kap középkori epikánk kérdése. Gigantikus feladatra vállalkozott V. Kovács Sándor, amikor mintegy negyven oldalon megkísérelte irodalmi fejlődésünk legkorábbi szakaszának felvázolását. Célja annak bizonyítása, hogy „éppúgy nem lehet . . . a honfoglalást megelőző korszakot kiiktatni az irodalmi fejlődés folyamatából, mint a középkorba áthelyezve kutatni és tárgyalni”. Tanulmánya két nagy egységre tagolódik: ősköltészetünk bemutatására (kb. 463–896) és a kora középkori irodalomra (kb. 896–1061). A szerző minuciózusan összegyűjtötte mindazon írásos adatokat, amelyeket valaha is kapcsolatba hoztak a magyarság sztyeppi történetével. Ezekre építve briliáns technikával rajzolja meg azt az eszmei-ideológiai hátteret, kulturális miliőt, amely körülvehette őseinket az adott időszakban. Csupán egyvalami hiányzik — a sámanizmusra történő néhány utalást leszámítva — ebből a képletből: a magyar ősköltészet. Véleményem szerint meddő próbálkozás, hogy egy kifejezetten orális kultúrát azokból a kora középkori írásos utalásokból vezessünk le, amelyek a szerző által feltételezett történeti koncepció szerint akkoriban körülöttünk élő népek történetére, hiedelmeire, költészetére vetnek némi, nagyon halovány fényt. Az időhatárok meghúzása is önkényesnek tűnik, hiszen Theophanész Homologétész és Niképhorosz Patriarchész a IX. század elején még mit sem tudnak a magyarokról, pedig a Fekete-tenger vidékének igen jó ismerői; az ősköltészet záró időhatára pedig aligha az életmódváltozást egyáltalán nem jelentő honfoglalás. Arról már nem is beszélve, hogy ősköltészetünk emlékei a kialakuló „hivatalos irodalom” mellett a feudalizmus kori folklorban a közműveltség döntő részét alkotva szinte változatlanul, vagy némi-képp krisztianizálva tovább éltek. A szerző tehát igen alapos munkát végzett, de a folkloranyag perifériára szorításával önmaga ásta alapjaiban alá a saját programját.

Lényegesen szerencsésebb kézzel nyúlt a témához Dömötör Tekla, aki a belső fejlődés lehetőségeit és a külső hatásokat is mérleelve nyomozza középkori epikánkban a szájhagyomány és írásbeliség lehetséges kapcsolódásait; Varjas Béla középkori orális epikánk szerzőivel kapcsolatosan jut újszerű eredményekre (pl. költő-énekmondó

vezérek, főnökök stb.), és megállapítja, hogy e műfaj a korabeli latin nyelvű történeti művekből kihámozhatónál lényegesen gazdagabb lehetett. Vargyas Lajos pedig a lovagkor epikája és a népbaladák összefüggéseit kutatva rámutat: a kezdeményezés ugyan a lovagi költészeté volt, de ez csak erjesztőleg hatott a népköltészetre, mert a népi dalnokok merőben más társadalmi kötődéssel alkották meg balladáikat.

Mélyenszántó gondolatok sorát ajánlja vitára Raoul Manselli a középkori népi vallás és népi vallásosság témaköréből. Megállapításai elgondolkodtatóak mind tartalmi, mind módszertani szempontból. A végleges megoldást a középkori magyar folklor feltárására persze az a nagyszabású program adhatná, amelyet szakszerű és körültekintő elemzés után Voigt Vilmos fogalmazott meg. Sajnos jelen körülményeink és lehetőségeink között egy ilyen terv ma még utópia.

A kisebb Gellért-legenda néhány mondatának, körüljárva dogma- és liturgiátörténeti összefüggéseit is, mintaszerű forrásfeltárását adja Jelenits István. Megerősíti ezáltal azt a tudományos feltételezést is, hogy a fellelhető legendaváltozatok egy korábbi, még ismeretlen Gellért-öslegendára vezethetők vissza. (Egy kiegészítés: a Scylla és Carybdis hasonlat szerepel Rogeriusnál is: SRH II. 575, 8.)

A magyar királykoronázás rendjét elemenként veszi sorra Fügedi Erik, jellegzetesen magyar adaléknak tekintve a négy égtáj felé vágást a királyi karddal. Sajnálattal állapítja meg viszont, hogy „az Árpád-házi királyok korára vonatkozólag nem rendelkezünk olyan forrással, amely az alkalmazott szertartásrend meghatározására alkalmas lenne”. Ennek ellenére Gericz József szellemes kísérletet tesz Salamon koronázásának rekonstruálására. Azt állítja, hogy ez „a Szent István koronázásánál is alkalmazott Egbert-ordo szerint” történt, amelyben a királyi kard nem játszik szerepet. István király főurak általi karddal övezéséről azonban tud a krónika (SRH I. 297, 313), IV. Béla koronázási menetéről pedig azt állítja, hogy szintén egy világi férfiú, Kálmán herceg vitte a királyi kardot (SRH I. 467). A polémia tehát — jelen pillanatban úgy tűnik — Fügedi Erik javára dől el: a királyi kard fontos szerepet játszhatott koronázási szertartásunkban az egész Árpád-kor folyamán.

Szemléletes képet fest Bónis György egyházi és világi jogunk középkori határaitól, illetve a világi fokozatos térnyeréséről. Kubinyi András remek érzékkel mutatja ki a királyi várospolitikai változásait a mégoly sablonosnak tűnő oklevél-arengákban is. Kumorovitz L. Bernát számos korábbi félreértést tisztázva állítja elénk Nagy Lajos kancelláriáját. Oklevélpecsétek bevonásával írt szép tanulmányt a magyar címer — eredetileg szentkereszt-ereklyetartót ábrázoló —

kettős keresztről Kovács Éva. A másik, hasonlóképp mesteri heraldikai tanulmány Bertényi Iván tollából került ki néhány (hajdani királyi) városunk címerében előforduló vörös-ezüst sávzat funkciójáról.

Boronkai Iván (August Buck felfogásával szemben) vitatja, hogy a humanizmus és humanitas terminusok egyértelműen a klasszikus antik irodalom újjáéledésének termékei. A szavak hazai jelentésváltozásait nyomon követve szemlélteti is, hogy már a XII–XIV. században szórványosan, a XV. század elejétől pedig egyre gyakrabban fordulnak elő az eszményinek tekinthető, erkölcsileg értékelhető „emberség” értelmében. Egy rendkívül gazdag díszítésű bibliáról állítja Csapodiné Gárdonyi Klára, hogy azt eredetileg Róbert nápolyi király készítette a későbbi brutális kegyetlenséggel megölt Anjou Endre herceg számára. A szerző felismerni vél az adott korban aktuális, ilyen értelemben „történelmi miniatúrákat” a kötetben, s ezeket egybevetve Endre egyetlen hiteles portréjával bizonyítja feltevése igazát, továbbá azt, hogy a kódex csak a gyilkosság után került Johanna egyik kegyencének a birtokába.

Marosi Ernő az esztergomi Porta speciosa — melyet III. Béla és Jób érsek zavartalan együttműködése politikatörténetileg is fontos emlékének ítélt — ikonográfiáját értelmezi az árnyalati finomságokat is kiemelő komplex okadatolással. Kevésbé meggyőző Wehli Tünde munkája a román kori monumentális művészetünkben fellelhető donátorábrázolásokról. Ha anyagát szembesítette volna a kor írásos forrásaiból jól adatható „hírnév”-hajszolással, biztosan nem jut olyan konzekvenciára, hogy a hazai emlékek — a jáki freskók kivételével — „nem lehetnek konkrét alapító vagy javadalmazó megjelenítései”, hanem az „Utolsó ítélet teofánikus víziójával összeillesztett devocionális kompozíciók”. A művészi minta utánzása nem mindig jelenti a mondanivaló szolgai átvételét is. Mire gondolok? A szóba hozott kompozíciók egyike Bátamonostoron került elő, s valószínűleg kapcsolatba hozható a XIV. század elejétől itt birtokoló, a hírnévre igen sokat adó Becsei családdal, amelynek Zselizen is maradt fenn egy — a jáki temetési-mennybeviteli jelenethez némiképp hasonló — emléke. Ez utóbbit — a kegyúr, Becsei Vesszős György különíteletét ábrázoló képet — Végh János tanulmányozza, hatalmas apparátussal rajzolva meg a mű ideológiai hátterét. A precíz kimunkáltság ellenére is befejezetlennek érezzük azonban a dolgozatot: a motívum zselizi felbukkanásának magyarázatával adós marad. Pedig az ügy kiderítése nem reménytelen. Az Anjouk a hazai szentek kultuszának ápolásával, köztük Margit szentté avatása ügyét is felvállalva, törekedtek magyarországi uralmuk ideológiai megszilárdítására. A Becsei család tagjai pedig vakon szolgálták a dinasztiaát, amelynek felemelkedésüket köszönhatték. Tudjuk, hogy

az 1350-es évek végén Erzsébet anyakirályné fokozott vallási buzgalomnak szentelte magát. Fellendítette Szt. Gellért kultuszát; ekkortájt sokasodtak meg templomainkban a Szt. László cserhalmi vitézségét ábrázoló freskók; ellátogatott a királyné Marburgba is, Árpád-házi Szt. Erzsébet sírjához, és megfordult zarándokként Aachenben, ahol fia — feltehetőleg az ő ösztönzésére — felépíttette a dóm magyar kápolnáját. A vallási misztikum hajszolása közepette nem feledkezett meg Becsei Györgyről, Lajos Itáliában is vitézkedő lovagjáról, Durazzói Károly hóhérjáról, aki 1353 végén megjárta a középkor legmisztikusabb vezeklőhelyét Írországbán, s alászállt Szt. Patrik purgatóriumába is. Tehát valószínűleg az özvegy királyné udvarhölgyei körében kell keresnünk György leányát (családja helyezkedő tempójának ismeretében feltehető, hogy nem véletlenül így keresztelt), Margitot is, aki itt ismerkedhetett meg az úrnője által szerfelett kedvelt ferences barátok jóvoltából azokkal az eszmékkel, amelyek később — talán a királyné halála után (†1380) hazatérve — a zselizi kép megfestetésére inspirálták.

Végezetül az olvasó elnézését kéri a recenzens az ismertetés aránytalanságaiért, melynek szubjektív oka, hogy nem érzi magát minden témában kompetensnek, az objektív pedig az a szűkre szabott terjedelem, amely alig tesz lehetővé többet, mint hogy e témákat illetően nagyon szerteágazó, de a maguk nemében kiváló munkákat felsorolja, és a középkori kultúránk iránt érdeklődők szíves figyelmébe ajánlja. (Akadémiai, 1984.)

SZEGFŰ LÁSZLÓ

KLANICZAY TIBOR: PALLAS MAGYAR IVADÉKAI

1947-ben jelent meg Klaniczay Tibor első könyve (*A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*), s a jeles tudós azóta is folyamatosan gazdagítja — immár nemcsak irodalomtörténeti, hanem szerzői munkálkodásával is — a magyar tudományt. Mindazokat, akik e tág horizontú és rendkívül termékeny szakembernek részint tanítványai, részint tanítványainak tanítványai (mint e sorok írója is) egyfelől lenyűgözik ennek az életműnek az arányai, amelyek (ugyanekkor) némiképp bénítólag hatnak a recenzensre is, másfelől együttmunkálkodásra, együttgondolkodásra lelkesítenek. Anélkül, hogy ezt az inspiráló hatást azzal a középkori írói fordulattal kívánánk jellemezni, mely szerint minden érték a tökéletes sugalmazótól,